

ΜΑΝΟΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ

127

Ο ΨΥΧΑΡΗΣ

ΚΑΙ ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΑΛΕΞΗ ΔΗΜΑΡΑ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΑΘΗΝΑ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΣΕΡΓΙΑΔΗ

1929

Ἀνατύπωση ἀπὸ τῆ «Νέα Ἑστία» — 6 (1929), σ. 950 - 956.

Ένα όνομα και μιὰ εποχή. Έποχή που τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα—τὸ πρῶτο και μόνο που εἶχε ώριμάσει ὡς τότε—τὸ σημαντικώτατο ζήτημα που εἶχε νὰ λύση ὁ νέος ἑλληνισμός αν ἤθελε τὰ προκόψη στὸ δρόμο τῆς ζωῆς—ξεκαθαρίζεται μέσα σὲ λίγες δεκαετίες και ἡ λύση του, ἀπὸ νοσταλγία και ἐνόραση λιγοστών ἀτόμων, μεστώνει σὲ κίνηση κοινωνική ὅλο και πλουτότερη.

Στὴ σειρά ἐκείνων που προϋδεάστηκαν τὴν καθιέρωση τῆς ζωντανῆς και ἀληθινὰ ἐθνικῆς γλώσσας δὲν εἶναι βέβαια ὁ Ψυχάρης πρῶτος, καθὼς δὲν εἶπε και τὴν τελευταία λέξη. Εἶναι ὅμως ἐκεῖνος που φάνηκε στὴν ὥρα του, στὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, γιὰ νὰ μᾶς πῆ ὅ,τι ἔπρεπε και νὰ ἐγκαινιάση καινούρια εποχή.

Στὰ χρόνια που ἔχομε τὴν ἐπιστημονική δράση και τὴ γλωσσική ἐπίδραση τοῦ Ψυχάρη, ἐνῶ στὴν ἄλλη Εὐρώπη ἀρχίζουν και μελετοῦν στοχαστικώτερα και πιὸ μεθοδικὰ τὴ νέα μας γλώσσα, στὴν Ἑλλάδα, κοινωνικά ἀνεξέλιχτη ἀκόμη και μὲ παιδεία πρωτόγονη, κυριαρχεῖ ὁ ἀρχαϊσμός, θρημιμένος μὲ τὸ πλάνο ὄνειρο τοῦ γυρισμοῦ, και βασιλεύει μιὰ περιφρόνηση μεσαιωνική τῆς μητρικῆς γλώσσας και τῶν ἄλλων λαϊκῶν στοιχείων τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι τὰ χρόνια που ἐπιστήμη και ἑλληνομάθεια νομίζονταν ἕνα, που παράδερνε στὸ πανεισιτήμιο ὁ κοντισμός ρίχνοντας τὴ σκιά του ὡς τὰ σπλάχνα τῆς ἀνύπαρχτης σχεδὸν λαϊκῆς παιδείας (ρήματα σὲ-ονν ἔφτανε γιὰ νὰ μὴν ἐγκριθῆ ἕνα ἀναγνωστικό) και που ἀκόμη και ὁ Χατζιδάκις, γλωσσολόγος, ξεσπάθωνε ἐναντίο στὸ Βερναρδάκη, ὑπέρμαχος τοῦ *θιγγάνω* και τοῦ ὁ *λέμβος*.

Κάποια ἀλλαγή ὥστόσο γλυκοχάραξε. Κάτι

σάλευε μέσα στους λογοτεχνικούς κύκλους· ή δημοτική, προγραμμαμένη άκόμη και από την ποίηση, πετυχαίνει τή μισοαποκατάστασή της εκεί και στο διαλογικό μέρος τών διηγημάτων. Με την επίδραση του Πολίτη μερικοί νέοι τότε συγγραφείς άρχίζουν νά προσέχουν με στοργή τους λαογραφικούς μας θησαυρούς. Μερικοί από τους νεωτέρους επιστήμονες, φρεσκογυρισμένοι από τό έξωτερικό, άντικρίζουν ιστορικότερα και πιο νηφάλια τή νέα Έλλάδα και τή γλώσσα της, και μέσα στη γενική πλάνη μισο-νιώθουν (χωρίς νά συλλογιστούν νά του άντιταχτούν) τό μοιραίο λάθος του αρχαισμοῦ.

Τό κήρυγμα του Ψυχάρη πρωτακουστήκε, καθώς δεν είναι συνήθως γνωστό, δύο χρόνια πριν από τό «Ταξίδι» του. Στα χρόνια ίσια ίσια που ό Δημήτριος Βερναρδάκης βροντοφωνούσε : πίσω σιγά σιγά στη ζωντανή γλώσσα του έλληνικού λαού με τή γραμματική της, και που ό Γ. Χατζιδάκις τόν άντιμάχονταν, πολεμώντας για χάρη του κοντισμοῦ όχι μόνο κάθε ριζικώτερη άλλαγή, αλλά και τήν παραμικρή άπλοποίηση τής καθαρεύουσας : όχι σιγά σιγά παρά διαμιας τή δημοτική, με όλους της τούς κανόνες, όχι όμως τώρα, άμέσως, παρά άργότερα, μα μέρα, όταν και άν θά έρθη ή ώρα, τό νέο κήρυγμα έλεγε : Διαμιας και άμέσως.

Οί γ λ ω σ σ ι κ έ ς ι δ έ ε ς του Ψυχάρη πρωτοπαρουσιάζονται προγραμματικά (άν και κάπως άσυστηματοποίητα διατυπωμένες) κάπου χωμένες σ' ένα κεφάλαιο του πρώτου τόμου τών Essais de Grammaire historique Néogrecque. Ίσως ποτέ άργότερα δέ θά τις ξαναβροῦμε έτσι συγκεντρωμένες και τόσο σωστές. Άξίζει νά συνταιριαστοῦν έδω (σε μετάφραση) οί βασικώτερές τους :

“Ένα έθνος καταχτά τή θέση του στον κόσμο άμα έχει έθνική ζωή και γι' αυτό χρειάζεται καθαρισμένη έθνική φιλολογική γλώσσα.

“Αν στο Είκοσιένα με τό φιλελληνισμό μπορούσε

νά ὠφελήσῃ ὁ ἀρχαϊσμός, εἶναι πιά καιρός νά νιώσωμε τὸ παραστράτημα τῆς ἐθνικῆς φιλοτιμίας καὶ ν' ἀναγνωρίσωμε στὴ λαϊκῇ γλῶσσᾳ τὴν πιστοποίησιν τῆς καταγωγῆς μας.

Ὅποιοι λέει τίς (ἀπὸ τὸ τὰς : τές) εἶναι πιὸ κοντὰ στὸ ἀρχαῖο τὰς ἀπὸ ἐκεῖνον ποῦ ἔμαθε τὸ τὰς στὸ σχολεῖο.

Στὰ σχολεῖα δὲ διδάσκεται ἡ νέα γλῶσσα, ὅπως γίνεται παντοῦ, καὶ ὅμως αὐτὸ χρειάζεται. Μόνο ἂν καθιερωθῇ ἡ νέα γλῶσσα στὴν παιδεία θὰ μαθαίνωνται παντοῦ τ' ἀρχαῖα.

Κατάντησε νά μὴν ξέρουν οἱ περισσότεροι πιά τὴ γλῶσσα τους.

Πρέπει νά λείψῃ ἡ διγλωσσία. Βιάστηκε ὁ Χατζιδάκις νά γράψῃ τὸν ἐπίλογο τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος καὶ ν' ἀπαγορέψῃ τὴ συζήτηση. Τὰ ποτάμια δὲν ξανανεβαίνουν τὸ δρόμο τους. Ἡ λόγια γλῶσσα εἶναι γραμμένο νά σῆσῃ. Τόσο γρηγορότερα θὰ πεθάνῃ ὅσο περισσότερο ἀρχαῖζει.

Ἡ νέα γλῶσσα, ἡ λαϊκῇ καὶ «*χυδαία*», πρέπει τέλος πάντων νά γραφῇ ἀποφασιστικά, ὅπως ἄρχισε νά γράφεται στὴν ποίησιν, στὰ πεζά, παντοῦ, καὶ ὁ κανόνας τῆς νά μπῇ στὴ θέσιν τοῦ σημερινοῦ χάους. Εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος νά μιμηθοῦμε τοὺς ἀρχαίους.

Ἐξελιγμένῃ κανονικᾷ ἀπὸ τ' ἀρχαῖα ἑλληνικά, καθὼς ὅλες οἱ γλῶσσες, βρίσκεται στὴν ἴδια θέσιν μὲ τίς ἄλλες σημερινές φιλολογικῆς γλῶσσες στὴν ἀρχὴ τους. Τίς περαστικῆς δυσκολίες ποῦ γεννᾷ ἡ καθιέρωσή της εἶχαν νά τίς ἀντικρίσουν καὶ ἐκείνες ἅμα πρωτογράφονταν.

Οὔτε ντροπὴ εἶναι οὔτε γελοῖο (καθὼς ὑποστήριξε ὁ Χατζιδάκις), νά γράψῃ κανεὶς τὴ γλῶσσα του. Ὅποιοι δὲν ξέρει τὴν κοινὴ ἄς γράψῃ στὸ ἰδιωμα του, καὶ τὸ κοινὸ θὰ βρεθῇ καὶ ἡ γλῶσσα θὰ πλουτισθῇ. Πρέπει ὅμως νά τῆς δώσωμε καιρὸ ἀντὶ νά τὴ λέμε βάρβαρη, καὶ ἀντὶ νά σταματοῦμε στὰ γινωμένα ν' ἀντικρίσωμε ὅ,τι ἔχει νά γίνη.

Χρειάζεται βέβαια κάποιος συμβιβασμός. Ἀπαραίτητῆ εἶναι ὅμως μιὰ βάση ἀντικειμενικῇ, ἔξω ἀπὸ τ' ἀτομικά γούστα, καὶ ὁ σεβασμὸς τῶν νόμων τῆς γλώσσας τοῦ ἔθνους (*ἥρωας, ρήτορας*).

Νά γράφονται οί λαϊκές λέξεις· οί λόγιες—δταν μᾶς χρειάζονται ἀληθινά—νά συμμορφώνονται στή νέα φωνητική καί μορφολογία.

Κάποτε ἡ λύση εἶναι δύσκολη: Τὸ συγγραφεὺς θά πρέπει νά γίνη ἴσως *συγραφιάς*, ἢ *συγγραφῆς*, *συγραφέας*. Τὸ *συγραφιάδες* (κατὰ τὸ *βασιλιάδες*) δυσκολώτερο νά τὸ κρίνωμε ἀπὸ πρὶν. Ἡ ἓνας μεγάλος πεζογράφος θά βρῆ ἴσως τὴ δύναμη νά τὸ καθιερώσῃ ἢ θά καθιερωθῇ ὁ ἀρχαῖος τύπος σὰν ἐξαίρεση (ἔτσι καί τὸ ἔθνος - πέλαγο.)

Ὁ κάθε συγγραφεὺς ἄς γίνη γραμματικὸς καί νά μὴ φοβάται τοὺς φιλολόγους. Χρειάζεται γερῆ σπρωξιά γιὰ νά γλιτώσωμε τὴ γλῶσσα ἀπὸ τὰ χέρια ὀπισθοδρομικῶν δασκάλων.

Φτάνουν πιά οί θεωρίες. Στὴν πράξη πρέπει νά δοθῇ τελειωτικὰ ἢ ἀπόδειξη.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀνώτατος σκοπὸς τῆς ζωῆς, ἀτόμων καί λαῶν. Καί οἱ λαμπερότερες πλάνες δὲν ἀξίζουν ποτὲ τὸ φῶς τῆς πραγματικότητος.

Αὐτὲς εἶναι, ἀπὸ τὸ 1886, οἱ κεντρικὲς σκέψεις πού φώτισαν τὸν Ψυχάρη στὸ ἔργο του καί στὸν ἀγῶνα πού ἄνοιξε. Οἱ ἴδιες πάντοτε. Μόνο εἰδικώτερα ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸ του πρόγραμμα, τὸ κάπως συμβιβαστικώτερο τότε, ξεγλιστρᾷ σιγὰ σιγὰ ὕστερ' ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐπιτυχίες—καί ἴσως ἀπὸ τότε πού βλέπει τὸν ἑαυτὸ του ὄχι πιά, καθὼς στὸ «Ταξίδι», πρόδρομο παρὰ τελειωτικὸ ρυθμιστὴ τῆς νέας γλώσσας—ἐπίμονα πιά σ' ἓναν ἀλύγιστο καί ἀπόλυτο δογματισμό, πού τὸν κόνει, ὅπως θά ἔλεγε κανεὶς, «ψυχαρικώτερο». Οἱ ἀμφιβολίες του γιὰ τὸ ἂν θά γράφωμε τὸ *συγγραφεῖς* ἢ ἂν θά τολμήσωμε ἓνα «πραξικόπημα», περιορίστηκαν τώρα σὲ ζήτημα ἐκλογῆς ἀνάμεσα στοὺς τύπους *συγραφιάδες*, *συγραφεοί*, *συγραφῆδες*, ὅσπου προτίμησε τὸν ἓνα τους. Ὁμοία ἀνεπιφύλαχτη ἀντίληψη γιὰ τὸν «κανόνα», πού διαμόρφωσε καί πού ἀξίωνε ἢ «ἐθνικὴ» γλῶσσα, καί καθαρὰ γλωσσολογικὴ σχέση τὸν κάνουν νά γράφῃ *γεγονότο*, *πρόσθεση*, *φτώμα*, *βνωμοσύ-*

νη, *Αίσκύνλος* κ.ά., λύνοντας έτσι με τὸ σπαθὶ τὸ γόρδιο δεσμὸ πού κρύβει τὸ γλωσσικὸ μας ζήτημα σὲ ὄσους ἐπιχειροῦν νὰ βροῦν μιὰ λύση.

* * *

Δὲ θὰ ἦταν ὅμως οὔτε σωστὸ οὔτε δίκαιο ἄνθρωποι τοῦ εἴδους αὐτοῦ νὰ καθορίσουν τὸ μέτρο πού θὰ κρίνωμε τὸ ἔργο τοῦ *Ψυχάρη*. Στὰ 40 χρόνια πού πέρασαν ἀπὸ τὸ σάλπισμό του χωρὶς νὰ τὸ καλοκαταλάβωμε ἄλλαξαν ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο καὶ ἀπὸ μέρα σὲ μέρα πολλὰ. Γράφηκε καὶ διαβάστηκε ἡ δημοτικὴ συνήθισε τὸ μάτι μας καὶ ἐπηρεάστηκε ἡ γλῶσσα πού μιλοῦμε· ξεκαθαρίστηκαν καὶ ξεδιαλέχτηκαν στὴν πράξη τῆς ζωῆς πολλὰ ζητήματα· ἀνανεώθηκε τέλος ἡ γενεά μας κι ἔτσι μᾶς ἔρχεται σήμερα φυσικό, στηριγμένοι στοὺς ὄμους τοῦ *Ψυχάρη* καὶ ἀφοῦ ἀφωμοιώσαμε ἢ πήραμε ὅσα μᾶς ταίριαζαν ἀπὸ ὅ,τι κήρυξε καὶ τὰ ἔχομε πιά γιὰ κοινοτοπίες, νὰ βλέπωμε τοὺς τύπους αὐτοὺς ἀπὸ τὸ ὕψος μας σὰ στὸ κέντρο τοῦ γλωσσικοῦ συστήματος τοῦ *Ψυχάρη*. Ἴσως νὰ ἔφταιξε σ' αὐτὸ καὶ ὁ ἴδιος, πού πολέμησε μὲ κάθε τρόπο ὄσους δὲν ἀποδέχτηκαν ἀνεπιφύλαχτα ὅ,τι αὐτὸς πίστευε σωστὸ — τοὺς «μιχτούς». Δὲ βρίσκειται ὅμως στοὺς τύπους αὐτοὺς τὸ ἄπαντό του, οὔτε πηγάζει ἀπ' αὐτοὺς ἡ μεγάλη ἐπίδραση πού εἶχε σὲ συγχρόνους καὶ κατοπινούς. Εἴμαστε ἴσως ἀκόμη πολὺ κοντὰ γιὰ νὰ τὴν ἐκτιμήσωμε σωστά, νομίζω ὅμως πὼς μπορούμε ἀπὸ τώρα ν' ἀναγνωρίσωμε ὅτι μὲ τὸν *Ψυχάρη*, μὲ τίς ιδέες πού κήρυξε καὶ μὲ τὴν παράδειγμα πού ἔδωσε, μὲ τὴ ζύμωση πού γέννησε ἢ πού τῆς στόθηκε ἀφορμὴ καὶ μαγιά ἡ γλωσσικὴ ἀνανέωση, κατωρθώθηκαν τ' ἀκόλουθα στὰ τελευταῖα 40 χρόνια :

α) καθωρίστηκε ὁ τύπος μιᾶς ἐθνικῆς κοινῆς γλώσσας, θεμελιωμένης στὴ ζωντανὴ ἔκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

β) ανακαλύφτηκε η σημασία της μητρικής γλώσσας και καλλιέργηθη η νέα κοινή ὄλο και συστηματικότερα και πλατύτερα. Γράφηκε κανονικά στην ποίηση. Γράφηκε—ὕστερ' ἀπὸ ἐλάχιστες ἀπαρχές πρὶν—στὸ πεζό— ἀπὸ τῆ λογοτεχνία, πού δὲ γράφεται πιά σὲ καθαρεύουσα, ὡς τὸν ἐπιστημονικό λόγο. Ἀντίθετα, ἡ καθαρεύουσα, ἰδίως τοῦ τύπου καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς, κλονίστηκε σημαντικά, ἔτσι πού νὰ ξεφτᾶ σὲ ἀνακάτωμα ποικίλων μεταβατικῶν διάμεσων τύπων, ἀλλὰ καὶ θεωρητικά μόλις στέκεται στὰ πόδια της, καθὼς ἔδειξε ἡ ἐξέλιξη τῶν τελευταίων 15 χρόνων.

γ) ἡ νέα μας λογοτεχνία, γυρίζοντας πρὸς τὴ μητρικὴ γλῶσσα (δὲ μιλῶ ἐδῶ γιὰ τοὺς Ἐφτανησιῶτες μὲ τὴ χωριστὴ τους παράδοση), πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ζωὴ καὶ φύση, ξαναβαφτίστηκε στὰ πηγαῖα στοιχεῖα τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ μ' ἓνα πρῶτο ἄνθισμα ἄρχισε ν' ἀναζητῆ τὸ δρόμο της.

δ) ὠρίμασε ἡ ἰδέα, πού μᾶς τὴν ἔκαμε ἀργότερα ἀκόμη πιὸ συνειδητὴ ὁ Φωτιάδης, πὼς εἶναι ἀδύνατο ν' ἀναγεννηθῆ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ὅσο δὲν κάνει ὄργανό της τὴ μητρικὴ μας γλῶσσα καὶ μαζὶ μ' αὐτή, πού ἄρχισε νὰ καθιερώνεται στὸ δημοτικὸ σχολεῖο (1917), εἶναι τώρα δυνατό νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὄλοι οἱ λαογραφικοὶ καὶ λογοτεχνικοὶ θησαυροὶ πού ἔχουν ἐκφραστῆ σ' αὐτὴ καὶ νὰ δημιουργηθῆ σιγὰ σιγὰ παιδεία θεμελιωμένη στὰ ζωντανὰ καὶ γόνιμα στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς.

ε) Ἀλλὰ καὶ γενικώτερα, μὲ τὸν Ψυχάρη κατορθώθηκε ἡ ἀληθινὰ «ἀπολυτρωτικὴ» μεταστροφή ἑνὸς βαρυσήμαντου νεοελληνικοῦ κοινωνικοῦ ἰδανικοῦ : ἡ παμπάλαιη βαθιορίζομένη παράδοση τοῦ ἀρχαϊσμοῦ ἄρχισε νὰ ὑποχωρῆ στὸ δημοτικισμό. Ὑστερ' ἀπὸ τὸ ἐλπιδοφόρο πρῶτο ξύπνημα τοῦ 1800, τίς διπλές καὶ δυσκολοεφάρμοστες ἀρχές τοῦ μεγάλου Κοραῆ καὶ τὸ ἰδεολογικὸ παραστράτημα τῶν πρώτων ἑκατὸ χρόνων πού ἐκφράζει καὶ

συμβολίζει ή καθαρεύουσα, με τον Ψυχάρη άρχίζει νέα εποχή. Οί ζωντανές και δημιουργικές δυνάμεις που ξυπνούν μέσα στο έθνος και γίνονται έργάτες του πολιτισμού του, άργά ή γρήγορα κάνουν τή νέα κοινή όργανό τους και αντικρίζοντας ώριμώτερα τή σχέση γλωσσικού τύπου και ούσίας, τή θέση τής νέας Ελλάδας στη σύγχρονη ζωή και τή σχέση της με τά περασμένα, γίνονται πρόδρομοι για μιá πραγματική πνευματική αναγέννηση.

* * *

Οί λόγοι που βοήθησαν να καρποφορήσει ή προσπάθεια του Ψυχάρη είναι πολλοί. Είπα παραπάνω πώς φάνηκε ό ίδιος στην ιστορία όταν ώριμάζε ό καιρός για να έκφράση και να σαρκώση με περισσότερη έπιτυχία από τους προδρόμους του τήν ιδέα πώς είναι άνάγκη να τιμήση και να καθιερώση τό έθνος του τή μητρική γλώσσα σε κάθε περίπτωση, άτομική, κοινωνική, κρατική. Έφερε ώστόσο και ό ίδιος στον άγώνα πολλαπλές άρετές.

Πρώτα πρώτα έφερε στο γλωσσικό χάος αίωνων και τις άγονες συζητήσεις φιλολόγων και άλλων μέσα στο έλεύθερο κράτος, που σέρονταν με τήν καθαρεύουσά του στο άδιέξοδο — τις άτελείωτες συζητήσεις τις χωρίς βάση συνήθως ή με άρχές μπερδεμένες ή άτολμες — ένα ξεκαθαρισμένο πρόγραμμα, συνταριασμένο σε άκριβοζυγισμένο σύστημα, που από τήν πρώτη στιγμή ως τήν τελευταία άμετάβλητο, αντικρίζει τό μεγάλο πρόβλημα του έθνους συνολικά και σχεδόν σε κάθε του άποψη, και ξέρει να δείξη και τή λύση.

Κατώρθωσε έπειτα με τά φυσικά του χαρίσματα να συνενώσει στη ζωή του και στο έργο του με τό φώς τής έπιστήμης τήν πνοή τής τέχνης, και λογοτεχνία και γλωσσολογία συντροφεύτηκαν στην ψυχή του με μιá άκούραστη, έπίμονη, λεπτόλογη και μεθοδολογημένη πολεμική και άπολογητική.

Πολύμαθος, φωτεινό μυαλό και ψυχή καλλιεργημένη, είχε ακόμη μιὰ αισιόδοξη πίστη στη ζωτικότητα του ελληνικού έθνους και την αναμορφωτική σημασία του κηρύγματός του. Πίστη φλογερή και ακατάλυτη ζέσταινε τήν ψυχή του και του φτέρωνε τή φωνή και τὸ κοντύλι, πού εμπνευσμένη ἀπό τήν τόσο ἀπλή στὸ βάθος ἀλήθεια πού ἤρχονταν νὰ κηρύξη στήν ἔρημο τοῦ στεγνοῦ πιά ἀρχαϊσμοῦ, ξυπνοῦσε, φώτιζε και συντάραζε τίς ψυχές τῶν ὀμογλώσσων του, δημιουργοῦσε σιγά σιγά πίστους και προσηλύτους και κατώρθωνε, ὀρημεθιστάνοντας, νὰ λύση τὰ χιλιόχρονα μάγια και νὰ μετακινήση τὸ βουνό τοῦ ἀττικισμοῦ.

Καί ἦταν τοῦ Ψυχάρη ἡ πίστη ἐμπραχτη κατάφαση τῆς γλωσσικῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους. Ἄν οἱ πρῶτες λέξεις πού διαβάζομε στὸ «Ταξίδι» του εἶναι τ' ὀμηρικό «ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης», ἄλλο τόσο μποροῦσε νὰ πάρη γιὰ προμετωπίδα του τοῦ Φάουστ τὸ «ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ πρᾶξις», καθὼς ἀπάνω κάτω μᾶς τὸ λέει κιόλας στοὺς προγραμματικούς στοχασμοὺς τοῦ 1886. Ἄμηση πιστὴ ἐφαρμογὴ τοῦ συστήματος πού ὑποστήριξε, μὲ κάθε τρόπο, παντοῦ και πάντοτε, σὲ ὄλο τὸ πολυποίκιλο ἔργο του ἀπὸ τὸ «Ταξίδι» του ὡς τίς ἐπιστημονικὲς του διατριβές, σὲ πολεμικὲς και σὲ γράμματα, ὡς τὸ γράμμα του στὸν πατριάρχη Ἰωακείμ γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ εὐαγγελίου, στὰ «Ρόδα» του και στὰ «Μῆλα». Πῶς ἀλλιῶς; Ὡς πότε οἱ αἰώνιες συζητήσεις, οἱ μασημένες ὑπεκφυγές και οἱ συμβουλές γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ γράφουν... οἱ ἄλλοι: Ἔτσι θὰ προχωρήσωμε στὸ καλύτερο; Γι' αὐτὸ και ὄλα ὅσα μᾶς ἄφησε ὁ Ψυχάρης στὰ χρόνια πού πέρασαν ἀπὸ τὸ «Ταξίδι» του (ἀπὸ πρὶν ὑπάρχουν γράμματά του σὲ καθαρεύουσα) εἶναι συμμορφωμένα στὴ γραμματικὴ πού δίδαξε. Τί διαφορὰ ἀπέραντη μὲ τὸσους πλατωνικούς ἢ ὄψιμους ὑπερμάχους τῆς «ἀπλῆς» γλώσσας, ψευδοπροφήτες λέγοντας Κύριε, Κύριε, και ψευτοσυμβούλους τῶν εὐκόλων κριτικῶν. Φανταστῆτε τὸν Ψυχάρη ν' ἀκολου-

θοῦσε τὸ παράδειγμά τους καὶ νὰ μὴν εἶχε γράψει!

Βγῆκε ὁμως ὁ Ψυχάρης ὠφελημένος καὶ ποὺ πέρασε τὴ ζωὴ του μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ἐνίωσε ἐντονώτερα—ἔτσι καὶ μερικοὶ ξεχωριστοὶ πρὶν ἀπ' αὐτόν, καθὼς ὁ Κερκυραῖος παπὰς Ν. Σοφιανὸς στὸ 16. αἰῶνα—τὴ διαφορά τοῦ πολιτισμοῦ τῆς πατρίδας ποὺ εἶχε ἀφήσει μὲ τὸν πολιτισμὸ τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν λαῶν, τὸ θεμελιωμένο κι ἐκφρασμένο στὴν ἐθνικὴ τους γλῶσσα. Γνώρισε σὰ γλωσσολόγος καὶ τοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν καθιέρωσή της (*). Τὸ ὅτι ἔζησε ὁ Ψυχάρης στὸ ἐξωτερικὸ ἦταν, τουλάχιστο γιὰ τὰ παλιότερα χρόνια, δύναμη. Πῆρε ἔτσι εὐκολώτερα ἀπόσταση ἀπὸ θολὴ κατάσταση ποὺ τραβοῦσε ἀσυγκράτητη χωρὶς τέλος καὶ λύση· ἀντίκρισε κατὰματα τὸ φαῦλο κύκλο τοῦ γλωσσικοῦ, ἐκπαιδευτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ χάους, ἔξω ἀπὸ πρόσωπα καὶ τὶς ἀναπόδραστες κοινωνικὰς ἐπιδράσεις· βρῆκε ἔτσι τὸ σωτήριο «πᾶ στῶ» καὶ στάθηκε ἐκεῖ γιὰ νὰ ἐπιμείνη χωρὶς συνθηκολογίης στὴν ἀλήθεια ποὺ τοῦ ξεσκεπάστηκε μιὰ φορά. *Impavidum ferient ruinae.* Ἦταν αὐτὸ δύναμη, ποὺ μὲ τὰ χρόνια ὁμως ἄρχισε νὰ φανερώνη ἀδυναμία ὅλο καὶ μεγαλύτερη. Γιατὶ μακριὰ ἀδιάκοπα σχεδὸν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ χωρὶς τὸ καθημερινὸ ἄκουσμα καὶ μίλημα τῆς μητρικῆς γλώσσας, τοῦ ἔλειπε κάποια πολυμερέστερη καὶ διαισθαντικώτερη προσαρμογὴ στὴ γλωσσικὴ πραγματικότητά ποὺ ζητούσε μὲ τὸ σύστημά του νὰ ἐκφράσῃ καὶ νὰ

(*) Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο πὼς κι ἓνας Γάλλος ποιητὴς, καθηγητὴς, ἀπὸ τὴν «Πλειάδα», ὁ «Ἰωάννης Ἀδρατὸς» (Jean Dorat) σ' ἓνα βιβλίον του, ποὺ συνηγορεῖ γιὰ τὴν καθιέρωση τῶν γαλλικῶν, «Εἰς κελτικῆς γλώσσας Ἀπολογίαν», ἀρχίζει μὲ τὸν ἴδιον στίχον :

Εἷς εἰρὸνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης,
εἶπεν ὀμηρείων εὐεπιή χαρίτων,
Ἐν δὲ κλέος μέγ' ἄριστον ἀμύνεσθαι περὶ γλώττης
τῆς πατρίδος, κἀγὼ φημι παρῳδιῶν.

Οὕτως καὶ πατρίδος σὺ συνηγορέων περὶ γλώττης
κλήδεν' ἀεὶ σήσεις ὡς φιλόπατρις ἀνήρ.

τὴν κυριαρχίῃσ'· καὶ ἀφοῦ ἡ καινούρια γραπτὴ γλῶσσα ἄρχισε, μὲ τοῦ ἴδιου τὸ σάλπισμα καὶ τὸ ἔργον, νὰ μεστῶνῃ καὶ νὰ φέρῃ καρπούς, ὁ γλωσσικὸς τύπος στὸν ὅποιο ἤθελε νὰ τὴν ἐκφρόσῃ καὶ νὰ τὴν κλείσῃ, καταντοῦσε δεσμὸς πού τὸν κρατοῦσε πιά δεμένο.

* * *

Εἰπώθηκε πολλὰς φορές, ἀπὸ ἐχθροὺς καὶ φίλους, πὼς ὁ Ψυχάρης, μὲ τὶς «ὑπερβολὰς» του καὶ γενικὰ μὲ τὴν ἐμφάνισή του, ἔβλαψε, παρεμποδίζοντας μιὰ φυσιολογικώτερη ἐξέλιξις· πὼς χωρὶς αὐτὸν θὰ εἴχαμε προχωρήσει γρηγορώτερα καὶ πιὸ καλὰ πρὸς μιὰ λύση. Εἶναι δύσκολο, ἴσως καὶ χαμένος καιρὸς, νὰ γυρεῦσῃμε σὲ τέτοια ζητήματα ἀπάντησι, μιὰ καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ πειραματιστοῦμε ξαναδημιουργώντας μέσα στὴ ζωὴ κοινωνικὰ φαινόμενα, μὲ προϋποθέσεις καὶ ὄρους διαφύρετικούς ἀπὸ κείνους πού δούλεψαν μιὰ φορὰ στὴν ἱστορία γιὰ νὰ τὰ γεννήσουν· ὥστόσο δὲν πιστεύω πὼς ἡ ζημία ἦταν, κοντὰ στὴν ὠφέλεια πού εἶδαμε, τόσο μεγάλη.

Χωρὶς τὸν Ψυχάρη καὶ τὸν ἐπαναστατισμὸ πού ἔφερε ἢ πού γέννησε, ἡ μεταστροφὴ θὰ ὠρῖμαζε ἀργότερα πολὺ, καὶ πιθανώτατα πάλι νὰ μὴν πρόκοβε δίχως κάποιο ἐπαναστατισμὸ στὴν ἀρχή. Γιατὶ περισσότερο ἀκόμη παρὰ στὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη, κρύβονταν αὐτὸς στὴ γλωσσικὴ ἀλήθεια καὶ τὴν ἀπόστασή της ἀπὸ τὴν πλάνη τοῦ ἀρχαϊσμοῦ, πού εἶχε ἀπλωμένα τ' ἀρπάγια του σὲ ὅλων τὶς ψυχὰς. Τὸ ξάφνισμα καὶ τὸ τίναγμα πού ἔφερε ὁ Ψυχάρης ἦταν κάτι πού ἔπρεπε μοιραῖα νὰ τὸ δοκιμάσῃ τὸ αἶσθημα καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἔθνους, γιὰ ν' ἀναστηθῇ σὲ καινούρια γλωσσικὴ ζωὴ. Ἀκόμη καὶ τὴ σημερινὴ ἀπλοποίηση τῆς καθαρῆς οὐσίας καὶ τὸ ἀνακάτωμά της, καθὼς καθιερώθηκε πιά στὶς ἐφημερίδες, τὸ ἔφερε προπάντων τὸ δημοτικιστικὸ κίνημα καὶ ὄχι τάχα κάποια ἀκαθόριστη καὶ ἀτολμὴ διδασκαλία γιὰ ἀπλοποίηση.

Λογοτεχνία δὲν εἶχε βέβαια νὰ δείξη στὰ χρόνια ἐκεῖνα ὁ ἑλληνισμὸς (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀγνοημένη ἑφτανησιώτικη), πὺν νὰ στηρίξη τὴ γλωσσικὴ μεταπολίτευση· τόσο τὸ χειρότερο ὁμως γι' αὐτόν. Οἱ πηγές τῆς δύσκολα θ' ἄνοιγαν νὰ τρέξουν, ὅσο θὰ τις ἔφραζε ὁ λογιωτατισμὸς, καὶ αὐτὴ ζήτησε πρῶτα πρῶτα νὰ ξεσπλαβῶση ὁ Ψυχάρης.

Ὡστόσο δὲν μπορούμε ν' ἀρνηθοῦμε ὅτι—ὅσο τουλάχιστον ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη κρέμεται ἀπὸ πρόσωπα μονωμένα—ὠρισμένες ἰδέες, ἐκδηλώσεις καὶ ἰδιότητες τοῦ Ψυχάρη ἐμπόδισαν τὸ ἔργο του νὰ ἔχη ὅλη τὴν ἀπόδοσή του καὶ σιγὰ σιγὰ τὸν ἔκαμαν νὰ χάσῃ τὴν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ κίνηση πὺν τὴν εἶχε δημιουργημένη λίγο πολὺ ὁ ἴδιος. Περισσότερο ποιητικὴ ψυχὴ παρὰ ἐπιστήμονας, ἀντίκρισε ἀνάλογα καὶ τὸ πρόβλημα πὺν ζήτησε νὰ λύσῃ, καὶ πίσω ἀπὸ τὴν ἀφοσίωσή του γιὰ τὴν «Ἰδέα» πὺν ἔφερε ὁ ἴδιος στὴ ζωὴ, ἦταν τὸ ἄτομό του καὶ ἕνας ἐγκωκεντρισμὸς, πὺν ξεσποῦσε σὲ χίλιες δυὸ μικρολεπτομέρειες.

Στὸ ἀναμορφωτικὸ του κήρυγμα, πὺν ἔπαιρνε ἡ γλῶσσα τὴ βασικὴ θέση, δίχως ἄλλο ἔδινε σ' αὐτὴ θέση πρωταρχικὴ. Φταίει ἡ διγλωσσία καὶ ἡ καθαρῶν γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδας ἢ εἶναι αὐτὰ συμπτώματα τῆς μόνο;—Εἶναι ἡ πνευματικὴ ξεραίλα ἀποτελέσμα τῆς κυριαρχίας τῆς καθαρῶν ἢ μήπως εἶναι ἡ καθαρῶν σημάδι πνευματικῆς φτώχειας; Ἐτσι ρωτοῦσε γιὰ φορὰ ὁ Thumb σ' ἕνα τοῦ ἄρθρου γιὰ τὸ γλωσσικὸ μας ζήτημα, γραμμένο ὕστερ' ἀπὸ τὰ Ὁρεστειακά. Καὶ στὴν ἀπάντηση, ὅπου ὑποστήριζε ὡστόσο τὴν ἀνάγκη τῆς γλωσσικῆς ἀλλαγῆς, ἔλεγε: Βρίσκονται καὶ τὰ δύο σὲ ἀλληλεπίδραση.—Γιὰ τὸν Ψυχάρη δὲ φαίνεται νὰ γεννήθηκε ἡ ἀπορία, ἢ τουλάχιστον ἡ κατάφασή του στὸ πρῶτο μέρος δείχτηκε ἀπόλυτη. Καὶ σπρωγμένος ἴσως καὶ ἀπὸ ἐξωτερικὲς περιστάσεις (λ.χ. τὸ σχετικὸ ξεκαθάρισμα θεωρητικὰ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος στοὺς ἐπιστημονι-

κούς κύκλους) και την ἐπιστήμη του, ὑπερτιμοῦσε τὴ σημασία τῆς γλωσσικῆς μορφῆς, τῆς γραμματικῆς πειθαρχίας, ἔτσι πού νά ἐπηρεάζεται στήν κρίση του γιά τὴν οὐσία. Παραέδινε σημασία στήν ἐξωτερικὴ διάδοση τῶν ιδεῶν του, στὸ γλωσσικὸ διαφωτισμὸ και τὸν ἀριθμὸ τῶν προσηλύτων, ἐκεῖ πού ἀλήθεια χρειάζονταν και κάτι οὐσιαστικώτερο. Καὶ στὸ γραμματικὸ του σύστημα, μὲ τὸ παραπάνω λιτό, σχηματικὸ και, καθὼς παρατηρήθηκε, χημικὰ ἀποσταγμένο, δὲ λογαριάζει ὅσο πρέπει τὸν κοινωνικὸ συντελεστὴ και δείχνεται, ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια, καθυστερημένος μὲ μιὰ γλωσσολογία ριζωμένη σὲ παλιότερη ἐποχὴ. Κάποιοι ξενισμοὶ του, δικαιολογημένοι ἀπὸ τὴ ζωὴ του στὸ ἐξωτερικὸ — πάντοτε ὅμως λιγώτεροι ἀπ' ὅσους ἀκοῦμε καθημερινὰ ἀπὸ τὴν καλὴ μας κοινωνία στ' ἀθηναϊκὰ σαλόνια ἢ γράφομε στήν καθαρεύουσα—ἔδωσαν συχνὰ ἀφορμὴ σ' ἐπικρίσεις. Στὸ λογοτεχνικὸ του ἔργο τοῦ ἔλειψε ἡ ἔμπνευση πού ὄνειρεύτηκε και πίστεψε, πού θὰ δημιουργοῦσε μεγάλα ἔργα, μὲ βαθύτερη ἐπίδραση στήν ἑλληνικὴ κοινωνία και τὴ γλωσσικὴ τῆς συνείδηση. Τὸ ὕφος του, σμυρنيοπολίτικο και ξένο στοὺς Παλιοελλαδίτες, μὰ και συχνὰ μὲ κάτι προσωπικώτερα δικό του, γίνονταν φορές φορές, μ' ὅλα τ' ἄλλα του χαρίσματα, ἀντιπαθητικὸ ἢ ἀκαλαίσθητο. Καὶ ἦταν ἀκόμη μὲ τὸ παραπάνω ἀπλό, κουβεντιαστό, ὅπως, νομίζω, τὸ χαρακτηρίσε ὁ Ἰδιος, γιὰ νά μᾶς γίνῃ πρότυπο σὲ λόγο μὲ συνθετώτερη σκέψη. Ἔτσι δὲν μπόρεσε νά γεμίση μὲ ὀλόκληρη τὴν προσωπικότητά του τὴ θέση πού τὸν ὕψωσε ἡ πνευματικὴ μας ἱστορία και ἀκόμη, ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, κατώρθωσε νά στερηθῇ ἐγκάρδιες προσωπικὲς συμπάθειες πού εἶχε ἀποχτήσει και πού τις ἀξίζε γιὰ ὅ,τι μεγάλο κατώρθωσε.

* *

Καθὼς τονίστηκε παραπάνω, ὁ Ψυχάρης ἔμεινε σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ πιστὸς στίς

ἴδιες ἰδέες πού μᾶς τὸν πρωτογνώρισαν, βαθαίνοντας μόνο αὐστηρότερα τὴν ἐννοια τῶν «κανόνων» του, χωρὶς νὰ δεῖξη πὼς ἀνανεώνεται. Συνηθίσαμε κι ἐμεῖς νὰ τὸν βλέπουμε ἔτσι μονοκόμματο, πού νὰ μὴν μπορῆ νὰ ἀλλάξῃ, καὶ ἴσως νὰ μᾶς εἶχε ἐνοχλήσει αὐτὸ ἂν γίνονταν, ἂν ἀλήθεια ἄλλαζε μιά φορά, ἂν τὸ μυαλό πού θεμέλιωσε τὸ δημοτικισμό ἔπαυε ἔξαφνα νὰ πιστεύῃ στὸν κανόνα πού χάραξε, καὶ πού κι ἂν δὲν τὸν ἀκολουθοῦμε, μᾶς στάθηκε ὁμως ὁδηγός. Ἀκόμη καὶ ὅταν τὰ τελευταῖα χρόνια νεωτέρισε ὁ Ψυχάρης στὴν τόσο συντηρητικὴ του ὀρθογραφία καὶ ἄρχισε νὰ γράφῃ μ' ἓνα μόνο τόνο καὶ χωρὶς πνεύματα, σὰ νὰ ἦταν αὐτὸ περίεργο καὶ οὔτε καὶ ὁ ἴδιος δὲν τὸ ἐφάρμοσε παντοῦ.

Θυμοῦμαι, ὅταν τὸν ξαναεἶδα ὕστερ' ἀπὸ χρόνια πάλι στὸ Παρίσι, καὶ μὲ τὴν πείρα ζωῆς κι ἐργασίας ἀρκετῶν χρόνων στὴν Ἑλλάδα, ἀναζητοῦσα μὲ κάποια λαχτάρια τὴ σκέψη τοῦ Δασκάλου πού ἀξιώθηκε νὰ γραφῆ τ' ὄνομά του στὴν ἱστορία, καὶ τοῦ μιλοῦσα γιὰ τὴ γλωσσικὴ πραγματικότητα, ὅπως τὴν ἔβλεπα—ὅπως ἦταν. Εἶχα φανταστῆ πὼς ἦταν δυνατό νὰ τοῦ δοθοῦν στοιχεῖα ξαναπροσαρμογῆς σ' αὐτή.

*Ἦταν βέβαια καὶ τὰ χρόνια, πού περνοῦσαν ἀγύριστα. Μὰ τὰ ἐκφραστικὰ μάτια πού φωτίστηκαν μιά φορά ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ «Γαξιδοῦ», τὰ ἴδια ἀκόμη καὶ πάντα ἀπὸ τὸ 1888, δὲν εἶχαν πιά τὴ δύναμη νὰ ἰδοῦν πὼς εἶχε καὶ ἄλλα καινούρια προβλήματα, ζωντανεμένα ἴσια ἴσια ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπιτυχία. Ἐφυγα μὲ τὴν ἐντύπωση πὼς ξέφυγε τοῦ Ψυχάρη ἡ πραγματικότητα. Ὁ πατέρας τοῦ δημοτικισμοῦ εἶχε πεῖ ὅ,τι ἔπρεπε καὶ ὅ,τι μποροῦσε, στὴν ἐποχὴ του. Σ' αὐτὴ μέσα ζοῦσε ἀκόμη.

Μιά ἄλλη φορά, ἀργότερα, δείχτηκε ὁ Ψυχάρης δισταχτικώτερος ἅμα τοῦ ἐξήγησα πόσο ἀνεφάρμοστη εἶναι ἡ συμμόρφωση τόσων συμφωνικῶν συμπλεγμάτων στὶς τόσο ἄφθονες λόγιες λέξεις, ὅπως τὴν ἀπαιτοῦσε (λ. χ. πι : φτ). Σὰ νὰ κλονίστηκε. Καὶ ἀπόρησα κι ἐγώ : Τότε,

είπε, νά τά δεχτοῦμε γιά τήν ὥρα, σάν ἐξαίρεση.
Τέτοια ὁμῶς ἀπόφαση, γιά τόσο μεγάλη ἀλλαγή τοῦ γλωσσικοῦ συστήματος—γιατί τό κύριο ἦταν ἡ καθιέρωσή τους, προσωρινή ἢ ὄχι, ποιός τό ξέρει πάντα, καί ὄχι ἡ ἐξαίρεση—δέν μπορούσε πιά νά ριζώση καί νά ὠριμάση. Καί ὅταν ἀργότερα ἔγινε γνωστή ἡ συνομιλία μας ἐκείνη πλατύτερα, ἤρθε ξαφνικά γιά ἀπάντηση ἀπό τό Παρίσι μιά ἀπό τίς γνωστές ἐκεῖνες βίαιες καί συχνά χαριτωμένες προσωπικές πολεμικές, πού ἀρνιοῦνταν καί πού μπέρδευε, γιά νά χτυπήση τό βέβηλο, πού ἔκαμε τό λάθος νά ζητήση ν' ἀλλάξη αὐτόθελα τήν ἱστορική πιά φυσιογνωμία τοῦ Δασκάλου. ἤθελε νά μείνη καί νά φύγη καθῶς τόν ξέραμε ὅλοι, φίλοι καί ἐχθροί, πιστός στή γραμματική πού χάραξε, πιστός στή γραμμική τῆς ζωῆς του.

* * *

Τήν ἐποχή τῶν πρώτων 40 χρόνων ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ Ψυχάρη μπορούμε νά τήν ὀνομάσωμε ἐποχή τῆς ὀ ρ μ ἦ ς καί ἀ ν η σ υ χ ἱ α ς (Sturm und Drang) τοῦ δημοτικισμοῦ. Μέσα σέ ζύμωση ἀρκετά πολεμική ἀνανεώνεται σιγά σιγά ἡ γλωσσική συνείδηση τῆς κοινωνίας καί μεταστρέφεται τό γλωσσικό της ἰδανικό. Οἱ μεγάλες ἀντιθέσεις χάνονται στό τέλος (δέν πρόκειται γιά τοὺς καθυστερημένους καί ἀφελεῖς τοῦ αὐστηροῦ ἀρχαϊσμοῦ)· τὰ ριζοσπαστικώτερα δημοτικιστικά ἢ κοινωνικά στοιχεῖα παροχετεύονται σέ ἄλλα κοινωνικά ρεύματα· ἡ παραριγμένη δημοτική παίρνει τελειωτικά τή θέση της μέσα στό δημοτικό σχολεῖο· οἱ γλωσσικοὶ ἀγῶνες πού κορυφώθηκαν σέ διάφορα κινήματα ἀντιδραστικά, ξεθυμαίνουν. «Ζήτημα γλωσσικό» εἶναι δύσκολο νά ξαναπαίση.

Ὁ Ψυχάρης ἀνήκει κυρίως στήν ὀ ρ μ η τ ι κ ἢ ἔ π ο χ ἦ τ ἦ ς π ρ ῶ τ η ς ε ἰ κ ο ὄ α ε τ ἱ α ς, τήν ἐποχή τῆς «Ἰδέας». Ἐκεῖ εἶναι ριζωμένος ψυχικά· τήν κοινωνία ἐκείνη νιώθει καί γιά κείνην γίνεται τό κήρυγμά του. Τήν

ἐποχή αὐτή, πού ἀντιστοιχεῖ στὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ νέου δέντρου πού ὑψώνεται περήφανο, τὴ χαρακτηρίζει: Τολμηρὸ νεανικὸ ἀντίκρισμα τῶν γλωσσικῶν προβλημάτων καὶ ἡ πίστη πὼς ἡ νεοκαλλιέργητη γλῶσσα μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ καθιερωθῇ μὲ ὅλους τοὺς νόμους τῆς καθαρῆς λαϊκῆς γλώσσας. Κάποια ἀφέλεια στὴν ἐλπίδα καὶ πεποίθηση, πὼς μαζὶ μὲ τὴ γλωσσικὴ ἀλλαγὴ θὰ πετύχωμε οὐσιαστικώτερη ἀλλαγὴ στὴ διαμόρφωση τοῦ πολιτισμοῦ μας· πὼς θ' ἀλλάξουν καὶ θὰ διορθωθοῦν ἔτσι στὴν Ἑλλάδα ὅλα τὰ στραβὰ ἢ πολλὰ τους.

Στὸ μεταξὺ ἡ καλλιέργεια καὶ τὸ πρῶτο ἄπλωμα τῆς νέας κοινῆς γίνεται ἀφορμὴ ν' ἀρχίσῃ γύρω της ἡ γλωσσικὴ μυθολογία (πρῶτα πρῶτα τὸ νεόβγαλτο πρῶτο περιοδικὸ τῆς δημοτικῆς, ἡ «Τέχνη», βαπτίζεται τάχα «Μαστοροσύνη») καὶ ξεσποῦν τὰ πρῶτα ἀντιδραστικὰ κινήματα. Μοιραῖα. Γιατὶ κοινωνία θρεμμένη ἀπὸ πάντα μὲ τὴν ἀρχαία γραμματικὴ καὶ αὐτὴν ὑψώνοντας σὲ σύμβολο τοῦ ἔθνισμοῦ της, ἦταν ἔτοιμη νὰ βρῇ «ὑπερβολή» κάθε λέξη καὶ τύπο τῆς μητρικῆς γλώσσας πού δὲν εἶχε γραφῆ ὡς τότε. Γιατὶ ἀλήθεια, δὲ γράφομε ὅπως μιλοῦμε, παρὰ ὅπως γράφουν οἱ ἄλλοι.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ νέα προσπάθεια χρειάζονταν κάποια προθεσμία καιροῦ νὰ ἐφαρμόσῃ καὶ δοκιμάσῃ πραχτικὰ τὴν ιδέα της, πού δὲ στηρίζονταν σὲ ἀρκετὴ παράδοση, καὶ ἐκεῖ, μαζὶ μὲ τὸν ἀναπόφευγο δογματισμὸ ἦταν φυσικό, ὁπαδοὶ καὶ νεοφώτιστοι, νὰ γράψουν καὶ τύπους πού μὲ τὸ δίκιο τους πειράζουν. Αὐτὸ γίνεται μὲ λέξεις λόγιες πού συμμορφώνονται στὴ γραμματικὴ τῆς δημοτικῆς ἢ πού γιὰ λόγους ὄχι καὶ τόσο ἀπαραίτητους ἐξομαλύνονται φωνητικὰ (*βιβλιοπουλεῖο, πρόχερρος, περικεφαλιά*) καὶ ἀκόμη μὲ λέξεις λαϊκῆς: Χρησιμοποιοῦνται κάποτε λέξεις ἀπαρχαιωμένες ἢ καὶ ἰδιωματικῆς (δυσκολογνώριστες συχνὰ ἀπὸ πρὶν, ἀφοῦ γράφονταν ἢ καθαρῆς). Ἀνακατώνονται τὰ ὄρια δημοτικισμοῦ καὶ χυδαῖσμοῦ (πὶὸ φανεροῦ ἄλλωστε τῶρα μὲ τὴ δημοτικὴ

παρά πριν μὲ τὴν καθαρεύουσα) καὶ παραγνωρίζεται κάποιος ἔξευγενισμὸς κοινωνικός, ποὺ τὸν ἐσυμπαρακολούθησε καὶ ἡ γλῶσσα (*καφε-νές, χαβάς, δαῦτος*) Σχηματίζονται ἀπὸ μερικοὺς συστηματικώτερα (ὄχι ὅμως καὶ τὸν Ψυχάρη) νέες λέξεις (*πεφτιάστερο*), ὄχι ἄλλωστε πάντοτε κακές. Ἐξακολουθεῖ νὰ πιστεύεται γιὰ τὴ δημοτικὴ ποὺ πρωτογράφεται, ὅ,τι εἶχε διακηρύξει μιὰ φορὰ γιὰ τὴν καθαρεύουσά του ὁ Κόντος μὲ συνήγορο τὸ Χατζιδάκι, πὼς γιὰ χάρη τῆς γραμματικῆς εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχτοῦμε καὶ τύπους ποὺ δὲ μᾶς ἔρχονται στὸ(χαλασμένο) γλωσσικό μας αἶσθημα.

Στὴ δεύτερη εἰκοσαετία, ἐνῶ προκόβει ἡ καλλιέργεια τῆς δημοτικῆς, ἡ προσοχὴ στρέφεται ἀπὸ τὴ λογοτεχνία στὴν παιδεία προπάντων καὶ κορυφώνεται ὁ ἀγῶνας μὲ τὴ σχολικὴ καθιέρωση τῆς μητρικῆς γλώσσας. Καὶ ἔχομε μιὰ ἐμβάθυνση τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ γενικώτερης σημασίας τοῦ δημοτικισμοῦ. Τώρα εἶναι ποὺ πρωτογράφεται καὶ ἡ λέξη *δημοτικισμός*. Ἡ μεταρρυθμιστικὴ ζύμωση συνεχίζεται γύρω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ψυχάρη, συνεχίζοντας ἰδέες καὶ γραμμὲς τοῦ «Ταξιδιοῦ» ἢ ποὺ βγαίνουν ἀπὸ κεῖνο. Ἀλλὰ σιγὰ σιγὰ τὰ ὄρια τῆς «Ἰδέας» χάνονται, καὶ ὅσο γιὰ τὸ γραμματικὸ μέρος, οἱ δισταγμοὶ καὶ οἱ πραχτικὲς ἐπιφυλάξεις τῶν περισσότερων φίλων τῆς νέας κοινῆς κρυσταλλώνονται σὲ κάπως διαφορετικὴ βάση. Πολλοὶ μένουσι πιστοὶ στὴν ὀρθοδοξία, ἰδίως ὅσοι παίρνουν τώρα καὶ στὸν κοινωνικὸν ἀγῶνα θέση.

Στὸ γλωσσικὸν ἀγῶνα πρωτοστατοῦν τώρα ἀποκλειστικώτερα ὅσοι δροῦν μέσα στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι καὶ ἡ ἐποχὴ ὕστερ' ἀπὸ τὸ Γουδί, ὅπου κοινωνικὲς, πολεμικὲς καὶ πολιτικὲς ζυμώσεις σπρώχνουν τὸ νεαρὸ ἔθνος ν' ἀντικρί-ξη ἀμεσώτερα τὴ ζωὴ του καὶ τὰ προβλήματά της. Ἡ πίστη στὴν παντοδυναμία τοῦ γλωσσικοῦ ξανανιωμοῦ παραμερίζει ἐμπρὸς στὴ συνείδηση πὼς ἡ ζωντανὴ γλῶσσα, γιὰ πολλὰ ἀπαραίτητη προϋπόθεση, θὰ καθιερωθῇ καὶ θὰ

διαμορφωθῆ εὐκολώτερα ὅσο δίνεται με αὐτὴν εὐκαιρία νὰ ἐκφραστοῦν κρυμμένες δημιουργικὲς δυνάμεις καὶ ὅσο οὐσιαστικώτερο εἶναι τὸ περιεχόμενον πού θά διατυπωθῆ στὴν καινούρια γλωσσικὴ μορφή· ὅσο αὐτὴ θά συναυξάνεται με κεῖνο, θά τὸ ἔχη δουλεμένο καὶ θά τὸ συμβολίζῃ. Καὶ ὅσο προκόβει ἡ δημοτικὴ καὶ κερδίζει, τόσο καθαρώτερα φαίνονται οἱ δυσκολίες πού μένει νὰ νικηθοῦν καὶ ἡ μεγάλη ἐργασία πού ἀπομένει, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ ἡ κοινὴ ἔθνηκὴ γλῶσσα ἓνα νεοελληνικὸ πολιτισμὸ.

Τὸ γλωσσικὸ πρόγραμμα πού ξεκαθαρίζεται, στὴ βάση πάντοτε τῆς δημοτικῆς καὶ σύμφωνα ἄλλωστε με τὴ λογοτεχνικὴ χρῆση, ἀντικρίζει τὶς φραστικὲς δυσκολίες με λιγώτερο ἀπλὸ τρόπο, ἀλλὰ πιὸ σύμφωνα με τὶς γλωσσικὲς ἀνάγκες καὶ τὸ γλωσσικὸ μας αἶσθημα (ἀνεπηρέαστο φυσικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαϊστικὴ πρόληψη). Ἔτσι, ἐνῶ στὸ λεξιλόγιον ἀποφεύγονται ὅσα λάθη ἔγιναν παλιότερα, στὴ φωνητικὴ καὶ ἰδιαιτέρως στὸ ζήτημα τῶν συμφωνικῶν συμπλεγμάτων καθορίζεται σύστημα σημαντικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Ψυχάρη, καὶ στὸ τυπικὸ οἱ σχηματισμοὶ τῆς δημοτικῆς συμπληρώνονται με μερικὸς ἀπαραίτητους λόγιους τύπους (*συγγραφεῖς, προβλήματα*).

Τὸ γραμματικὸ αὐτὸ σύστημα ξεχωρίζει ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Ψυχάρη σὲ σημεία πού νόμισε ἐκεῖνος σημαντικὰ καὶ βρῆκε γι' αὐτὸ συχνὰ εὐκαιρίες νὰ πολεμήσῃ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς «μισῆς» γλῶσσας χωρὶς γραμματικὴ, πού χωρὶς ὥστόσο πολεμικὴ ἀποσχίστηκαν ἀπὸ κείνον πού τοὺς στάθηκε Ὁδηγητής. Βγαλμένο ὅμως ἀπὸ ὠρισμένες ἀνάγκες τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς καὶ ἱστορίας, φύλαξε, νομίζω, τὴν ἀλήθεια πού ἔκρυβε τὸ κήρυμά του καὶ πού μένει ὡς σήμερα ἀπολυτρωτικὴ καὶ γόνιμη—τὴν ἀνάγκη νὰ θεμελιωθῆ ἡ γραπτὴ γλῶσσα στὴ λαϊκὴ, τὴν ἀνάγκη γραμματικῆς με ἀντικειμενικὴ βάση.

Δὲ θά ἦταν σωστὸ νὰ κλείσῃ ὁ λόγος γιὰ τὸν Ψυχάρη, χωρὶς νὰ θυμηθοῦμε τὴν ἡθική του

φυσιογνωμία — κάτι που σπάνια παρουσιάστηκε ὁμοια στήν πνευματική ἱστορία τῆς νέας Ἑλλάδας—πρώτη στίς ἀρετὲς πού βοήθησαν νὰ στερεωθῇ τὸ ἔργο του. «Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀνώτατος σκοπὸς στὴ ζωὴ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν . . . » (1886). «Ἡ ἀλήθεια θὰ μείνῃ ἀλήθεια . . . Για νὰ ὑπάρχη, δὲν ἔχει ἀνάγκη μῆτε νὰ τὴ βλέπουμε, μῆτε μάλιστα νὰ ξέρουμε τὴν ὑπαρξὴ της. Ἡ ἀλήθεια κάποτε μοιάζει μὲ τ' ἀστέρια τὰ μακρινὰ πού δὲ φαίνονται μέσα στὸν οὐρανό,κι ὡστόσο λάμπουνε ὀλομόναχα κι ἄς μὴν τὰ βλέπῃ κανένας ! » (1888). «Ἐνας λαὸς ὑψώνεται ἅμα δεῖξῃ πὼς δὲ φοβᾶται τὴν ἀλήθεια».

Τὴν ἀλήθεια πού ἐνίωσε μιὰ φορὰ τὴν εἶπε παστρικά, ἐπίμονα καὶ ἀφοβα, ὅπως τὴν ἔβλεπε καὶ τὴν πίστευε, σὲ ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του καὶ σὲ κάθε περίσταση, ἀδιάφορος στήν εἰρηνία καὶ τὸ διασυρμό, στίς μικρόπρεπες, πρόστυχες καὶ κακόπιστες πολεμικὲς καὶ συκοφαντικὲς, στίς μπόρες καὶ τ' ἀναθέματα πού σήκωσε, τίς πρώτες ἰδίως δεκαετίες, τ' ὄνομά του σὲ κοινωνία πού τὸν εἶδε σὰν ἐχθρό της καὶ δὲν μποροῦσε ἢ δὲν ἤθελε νὰ τὸν καταλάβῃ. Μὲ τὸ νὰ ζῆ βέβαια στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ γίνονταν αὐτὸ εὐκολώτερο. Ἀλλὰ ποιὸς ἄλλος δὲ θὰ πικραίνονταν καὶ δὲ θὰ ἔχανε τὴν ὑπομονή ;

Μὲ ὀρμὴ ὡστόσο νεανικὴ ὡς τὸ τέλος, πού τοῦ ἔκοψαν τὸ πόδι, πότε μὲ χαμόγελο μεθυγραφικὸ καὶ πότε μὲ τσουχτερὸ μαστίγιό, μὲ πεποίθησι πάντοτε στήν ἀναγκαιότητα καὶ στὴ σπουδαιότητα τοῦ ἔργου πού καταπιάστηκε, τὸ συνέχιζε καὶ τὸ συμπλήρωνε ὅσο μποροῦσε, ἀφιερώνοντας ὅλο καὶ πιὸ ἀποκλειστικὰ τὴν ἐπιστημονικὴ του ἐνέργεια γιὰ νὰ διαφωτίσῃ, νὰ ἐξυψώσῃ καὶ νὰ κανονίσῃ τὴν ἀθάνατη γλῶσσα στὴ νέα της μορφή, σὰ νὰ μὴν εἶχε γίνεῖ τίποτε, σὰ νὰ ἦταν τὸ πρᾶμα ἀποφασισμένο ἀπ' ὄλους, σὰ νὰ εἶχε ἐμπρὸς του τὴν αἰωνιότητα. Θὰ δείχνονταν ἀκόμη μεγαλύτερος, ἂν δὲν εἶχε μικροὺς ἀντιπάλους. Ἀλλὰ ἢ

ορεσινιά και τ' ὄνειδος τοῦ μαλλιαρισμοῦ του θά τοῦ καταλογιστοῦν ἀπό τήν ἱστορία γι' ἀρετή και τιμή. Τοῦ τό ἀναγνώρισαν ἤδη ὅσο ζοῦσε οἱ λογοτέχνες ὅλοι, πού ἔτρεξαν στό σάλπισμά του, οἱ νέοι πού ἐμπνέονταν ἀπ' αὐτόν ἕνα ἐθνικοκοινωνικό ἰδανικό κι ἔβλεπαν στόν Ψυχάρη μιὰ ἠθική ἀρχή κι ἕνα σύμβολο σέ ἀγῶνα, πού ἀσχετα ἀκόμη μέ τίς ἐπιτυχίες του, ξύπνησε ἀγωνιστές και φανέρωσε χαρακτῆρες. Καί μένει κληρονομιά τοῦ Ψυχάρη, μαζί μέ τό ἔργο του, πού γιά καιρό θά τό μελετοῦν ὅσοι θά θελήσουν νά γράψουν σωστά τή νέα κοινή γλῶσσα (ἤ «'Απολογία» του παίρνει ἐδῶ τήν πρώτη θέση), τό ἰδανικό τῆς «'Ιδέας» του μέ τό πλάτεμα πού πῆρε, ὡς σήμερα ζωντανό και ἄξιο νά ὑψώση ἐκείνους πού θά τοῦ γίνουν ἐργάτες.

* * *

Και τώρα πού ἔφυγε ὁ Ψυχάρης ἀπ' αὐτήν τή ζωή, ὅσοι πιστεύομε στό ἔργο του ἔχομε νά θυμηθοῦμε εὐγνώμονα τήν προσπάθειά του, ξεχνώντας τά λίγα ἢ τά πολλά πού γελάστηκε, ἢ ὅσα νομίζομε ἐμεῖς πῶς γελάστηκε. «Εἶχα προαίρεση καλή» λέει στό «Ταξίδι» του ὁ ἴδιος προφητικά στόν αὐριανό ποιητή, καθὼς μᾶς τό θύμισε τελευταῖα ἕνας κριτικός», «και δὲν πέτυχα σάν πού θά πετύχης». Ἄς φανοῦν οἱ καλύτεροί του, νά τό ἐπιχειρήσουν. Ἐκαμε ὅ,τι ἦταν στό χέρι του.

Τό μόνο πού ἀφήνομε σβήνοντας ἀπό τή ζωή, εἶπε κάπου ὁ πεθερός τοῦ Ψυχάρη, ὁ Renan, εἶναι ἡ θύμησή μας σέ κείνους πού μᾶς ἀγάπησαν· και εἶναι και αὐτό πολὺ γιά ἕνα θνητό.

Ὁ Ψυχάρης ἀφήνει τήν ἀνάμνησή του στήν πνευματική ἱστορία τῆς νέας Ἑλλάδας. Ἄλλά και περισσότερο ἀκόμη : βοήθησε τοὺς νέους Ἑλληνες νά πλατύνουν, καθὼς εἶπε ὁ ἴδιος, τά πνευματικά τους σύνορα, νά σεβαστοῦν τόν ἑαυτό τους και νά γράψουν τή μητρική τους γλῶσσα. Ὅσο θά ὑπάρχουν στή ζωή Ἑλληνες

πὸν θά τῆ μιλοῦν καὶ θά τῆ γράφουν μὲ ἀγάπη, θά ζῆ ὁ Ψυχάρης μαζί της σὰν ἓνας ἀπὸ ἐκείνους πὸν ἐργάστηκαν γιὰ νὰ τὴν ὑψώσουν. Καὶ ἂν ἡ ἀνάμνηση μείνη ζωντανὴ στὴ συνείδηση τῶν ἐρχόμενων γενεῶν, τότε δίχως ἄλλο θά τοῦ στήσουν, καθὼς τὸ ζήτησε μιὰ φορὰ στὰ παλιότερα χρόνια τοῦ δημοτικισμοῦ, ἓνας φίλος τῆς Ἑλλάδας, ὁ Κ. Krumbacher, τὸ ἄγαλμα του. Ὁχι γιὰ νὰ τιμήσουν ἐκείνον πὸν δὲν τὸ χρειάζεται πιά, παρὰ γιὰ νὰ συμβολίσουν τὴ γλωσσικὴ ἁρμονία πὸν θά βασιλεύη πιά στὸν ἑλληνισμό.

Εὐχομαι ἡ μέρα αὐτὴ νὰ μὴν ἀργήσῃ.

Θεσσαλονίκη, 3 Νοεμβρίου 1929

T. Ge.